

Т. В. Лоза,
здобувач з соціальної педагогіки
(Луганський національний
університет імені Т. Шевченка)

СУТНІСТЬ ОСОБИСТІСНИХ ХАРАКТЕРИСТИК ДІТЕЙ-СИРІТ ПІДЛІТКОВОГО ВІКУ ТА ЇХ ВПЛИВ НА ПРОЦЕС ПІДГОТОВКИ ОСОБИСТОСТІ ДО САМОСТІЙНОГО ЖИТТЯ

Усвідомлюючи важливість процесу підготовки особистості до самостійного життя, ми вважаємо за необхідне організувати різносторонню соціально-педагогічну підтримку цього процесу. Безперечно інтенсивність основних заходів для досягнення зазначеної мети повинна збільшуватись при досягненні дитиною віку, коли набувають обертів процеси дорослішання та освоєння соціально значимої діяльності, тобто старшого підліткового віку. У цьому контексті нагальною є потреба дослідження особливостей формування особистості старшого підліткового віку та її підготовки до самостійного життя.

Вивченню особливостей становлення дитини в старшому підлітковому віці присвячено чимало наукових праць. Сучасні науки, які вивчають цей феномен, ще не виробили інтегративного уявлення про нього, проте дослідження процесу підготовки старших підлітків до самостійного життя потребує уточнення вікової межі цього періоду. Так, згідно з позицією І. Беха та А. Петровського старший підлітковий вік триває протягом 14-15 років; за Ф. Райсом цей період дорівнює віку 15-19 років; Т. Гурлева визначає цей період відносно віку 14-18 років; Д. Ельконін, Г. Костюк і Д. Ніколенко – щодо дитини 15-17 років; а О. Безпалько, І. Зверева та С. Харченко, позицію яких ми розділяємо, – відносно дитини 15-18 років. Наявність численних підходів до класифікації вікових періодів та їх типології є наслідком складності, багатозначності й багатосторонності самого феномена “вік”.

Тому метою нашого дослідження є змістовна характеристика особливостей становлення старших підлітків та обґрунтування їх соціально-педагогічної підтримки при підготовці до самостійного життя.

Розпочинаючи викладення результатів нашого дослідження, варто зазначити, що специфічність особистісних змін у старшому підлітковому віці обґрунтовано дослідниками з різних позицій: щодо історичної обумовленості та генетичної запрограмованості етапів розвитку індивіда (С. Холл); і впливовості соціального оточення та особливостей соціалізації (М. Мід); очікувань дорослих від підлітка неврівноважених дій, що програмують вихованця на слідування такої тактики поведінки (Я. Корчак); психоаналітичної позиції, де внутрішні й зовнішні конфлікти підлітків взагалі є нормою, у той час як безконфліктність – патологією (З. Фрейд).

У великому тлумачному словнику сучасної української мови підлітковий вік визначено як “етап онтогенетичного розвитку дитини, на якому відбувається перехід від дитинства до дорослості” [2, с. 335]. Анатомо-фізіологічні зміни в цьому віці породжують психологічні новоутворення: відчуття дорослості, розвиток інтересу та романтичних

відчуттів до протилежної статі, якісно новий рівень соціальних сподівань та вимог, які ставить перед підлітком суспільство.

Як наголошує І. Бех, підлітковий вік є одним з найскладніших періодів розвитку для людини. Незважаючи на коротку тривалість, він визначає подальше життя індивідууму через формування якостей характеру, ціннісних орієнтацій, вольових властивостей. У цьому віці дитина відчуває потенціал, що дозволяє стати дорослим, набути нових прав та обов'язків, змінити референтну орієнтацію в бік значимих однолітків, виробити незалежну лінію поведінки та відокремитись від батьків [1, с. 17]. Результатом педагогічних спостережень В. Сухомлинського стало твердження про наявність відмінностей підліткового віку від дитинства в тому, що особистість починає "бачити, відчувати та переживати" не так, як це було раніше. Прагнення до звільнення від контролю та отримання самостійності В. Сухомлинський показав у монолозі підлітка, який виражає відмову від постійної опіки. Саме старший підлітковий вік, за В. Сухомлинським, є новою сходинкою до моральної зрілості, що стає можливою за умови не лише привласнення і переживання, а й створення власних цінностей [4, с. 285].

Узагальнення поглядів різних дослідників на процес становлення особистості в старшому підлітковому віці вимагає систематизації. Основними "симптомами", характерними для особистісного розвитку старшого підлітка, є:

- почуття дорослості щодо своїх можливостей і здібностей, розвиток самосвідомості, неорганізованість волі, необхідність постановки життєвих цілей, що є значимими для підлітка (Л. Виготський);

- розвиток особливих форм самосвідомості: почуття дорослості і "Я-концепції"; відстоювання своєї самостійності, що ототожнюється з дорослістю, почуття самотності, пов'язане із вираженою суперечністю прагнень і емоційних станів на фоні реакцій групування з однолітками та реакцій захоплення (А. Личко, Л. Божович);

- прояви реакції емансипації, яка охоплює різні сторони психіки, діяльності й поведінки та виявляється в прагненні до самостійності й незалежності (І. Кон);

- гіпертрофованість почуття гідності, власної значимості та необхідності самоствердження, у той час як погляди, ідеали та самооцінка нестабільні, залежать від зовнішніх впливів (А. Прихожан, Н. Толстих);

- **індивідуалістична акцентуація особистості** – спрямованість активності на задоволення насамперед власних потреб, самоствердження, цікавості до суспільства крізь призму своїх інтересів (Д. Фельштейн);

- важкі емоційні реакції на свою зовнішність, почуття неповноцінності через фізіологічні та гормональні зміни (А. Бодальов);

- виникнення зон уразливості внаслідок почуття самотності, проблем самооцінки, оцінку зовнішності (Дж. Мак-Дауелл, Б. Хостетлер);

- амбівалентність, суперечливість та нестійкість психологічних проявів, різкі зміни настрою та поведінки (В. Аверін, І. Дубровіна);

- виникнення поверховості відчуттів, бездуховності, жорстокості та агресивності (фізичної, вербальної, негативізму), що можуть проявитися в

порушеннях дисципліни та делінквентній поведінці; емоційні кризи, які супроводжуються відчуттям втрати значення життя, апатією, депресивними станами через відсутність сфери діяльності для реалізації потреб та інтересів (О. Мойсеєва, В. Ролінський, Д. Ярцев);

- орієнтованість на розвиток власного відчуття відповідальності та самостійності в повсякденному житті (В. Мухіна);

- пошук зв'язку з групою, власної ідентичності через засвоєння нових ролей та входження в більш широкі соціальні відносини, ототожнення гуманістичних цінностей з цінностями значимої групи чи субкультури, освоєння "поведінкових моделей" – реакцій емансипації, групування, імітації, хобі (М. Дідора, Т. Кравченко, Т. Шаповалова);

- висока емоційна збудливість та рівень тривожності, стійкість емоційних переживань, суперечливість почуттів, що викликають проблеми самовизначення; почуття прив'язаності до групи та страху бути невизнаним, висока вимогливість до дружби (О. Коромило, І. Лисенко);

- втрата цілісності Я-образу, що проявляється в невизначеності рівня домагань, його невідповідності фактичним досягненням, проблемності оцінки інших та самооцінювання, сприйняття себе самостійним суб'єктом, зростання потреби в саморегуляції, формуванні когнітивного й емоційно-ціннісного компонентів образу "Я", залучені до сприйняття життєвого простору його часового виміру (А. Кацєро, С. Кузікова, М. Савчин);

- суперечність між необхідністю наслідувати ґендерні стереотипи й бажанням відкинути прийняті норми та ствердити власні (С. Вихор).

Таким чином, дослідниками одностаїно виявлено, що старший підлітковий вік передбачає зміни соціальної ситуації. У цей період життя дитина шукає шляхів до самовизначення, відкриває для себе професійний світ, починає реалізовувати себе в праці, цікавиться громадським та політичним життям, поступово йде до створення власної сім'ї. При цьому сімейне оточення стає посередником між дитиною та соціумом, щоб потім уже доросла людина робила самостійні кроки в широкий світ суспільства.

Досліджуючи питання становлення особистості підлітка та його підготовки до самостійного життя, науковці наголошують на важливості рішення духовно-моральних та правових проблем дітей у цьому віці; підтримки підлітків у формуванні характеру, розвитку самосвідомості, вольових рис, активності та ініціативності; розумного відношення до зміни уподобань, смаків та поведінки дитини; підтримки в освоєнні моральних норм та виробленні індивідуальних правил, ідеалів, цінностей; сприяння формуванню гідності в цьому віковому етапі, переходу до суб'єктних відносин у суспільстві, становленню світогляду, привласненню суспільних норм і функцій, прагненню знайти своє місце в системі дорослих суспільних зв'язків.

Варто звернути увагу на дані зарубіжних дослідників Б. Кіфер та Дж. Скулер, що свідчать: для дітей-сиріт в умовах сім'ї процес дорослішання в підлітковому віці та відокремлення від нового сімейного середовища проходить значно складніше, ніж у біологічних дітей, що пов'язане із попереднім досвідом втрати батьків. Особливостями таких дітей є бажання закріпитись у новій сім'ї, страх перед майбутнім і орієнтованість на міжстатеві стосунки.

Важливими для нашого наукового пошуку є дослідження Е. Еріксона, згідно з якими у старших підлітків, що виховуються в позасімейному оточенні, підготовка до самостійного життя (формування ідентичності, розвиток компетентностей) не досягає результату, оскільки їм не вдається одержати віру в оточуючих людей, досягнути самостійності, проявити ініціативу. Відсутність свободи професійного вибору, подальшої програми освіти, місця проживання сприяє розвитку почуття неповноцінності, невпевненості в собі, низької самооцінки та негативної Я-концепції в цілому [5, с. 197].

А. Мудрик, вивчаючи становлення сиріт старшого підліткового віку, визначив такі проблемні питання їх підготовки до самостійного життя: низький рівень соціального інтелекту, що заважає розуміти суспільні норми, правила, необхідність відповідати їм; слабо розвинене почуття відповідальності за свої вчинки; споживацька психологія у відносинах до близьких, держави, суспільства; несформованість вольової сфери, відсутність цілеспрямованості, спрямованої на майбутнє життя; несформованість життєвих планів та цінностей, потреба в задоволенні тільки щоденних потреб (їжа, одяг, житло, розваги); низька соціальна активність, бажання бути непомітним, не привертати до себе уваги; схильність до саморуївної поведінки [3, с. 47].

Таким чином, підготовка дітей-сиріт старшого підліткового віку до самостійного життя базується на дослідженні та врахуванні не тільки новоутворень підліткового віку, а й наслідків більш ранніх етапів соціалізації, що набувають особливої актуальності на цьому етапі. Так, до психологічних особливостей дитини-сироти старшого підліткового віку дослідники відносять: неадекватність Я-концепції, нерозвиненість вольових якостей, конфліктність і агресивність, гіпертрофованість психозахисних тенденцій (О. Трухманова); наявність внутрішньо-особистісних конфліктів, які заважають соціальній самореалізації, сприяють девіантній поведінці та емоційним порушенням (В. Постоєва); дефекти довільної саморегуляції поведінки, що виражаються в невмінні керувати емоційним станом і контролювати свої дії, безвідповідальності та прагненні до руйнування (Н. Яковлева); орієнтацію на пасивність і залежність, схильність до делінквентної поведінки, відхилення в структурі мотивації, що сприяє соціальній дезадаптації (Л. Сенкевич).

Цілісне вивчення системи суб'єктних відносин сиріт старшого підліткового віку проводить І. Іванчикова, описуючи когнітивні, афективні та конативні деформації в цій сфері. Когнітивні деформації проявляються у відносинах з дорослими та призводять до нездатності виділення в собі рис дорослості, несформованості уявлень про модель дорослої поведінки. Афективні деформації виражаються в зміщенні емоційного забарвлення світу дорослих до негативного полюсу, втрати довіри до нього, оцінці світу дорослих через призму дитячих норм. Наявність зазначених деформацій у системі суб'єктних відносин підлітка-сироти призводить до замкнутості в колі підліткових відносин і норм, унеможливорює підготовку до самостійного життя.

Наслідком зазначених деформацій стає соціально-психологічна дезадаптація, патопсихологічні відхилення, фрустрація, акцентуації характеру, відчуття самотності, незахищеності, тривоги, душевного

дискомфорту, емоційної напруги та стан когнітивного дисонансу. Таким чином, соціальна ситуація розвитку старших підлітків особливо залежить від сімейного оточення. Якщо потреби і можливості підлітків ураховуються, то вони легко долають труднощі в навчанні і спілкуванні, активно набувають соціального досвіду, утверджуються в групі ровесників та інших соціальних групах. Часто підлітки-сироти не мають належного рівня життєвої компетенції, не готові до життя в суспільстві й потребують формування навичок спілкування, управління власним часом та фінансами, усвідомленого відношення до прав людини, формування поняття сім'ї, ознайомлення з принципами здорового способу життя, профорієнтації та працевлаштування, інформування про безпеку користування інтернетом тощо. Окрім того, у них викривлено особистісний розвиток: підлітки мають неточні знання щодо запобігання небезпечним ситуаціям, не вміють планувати свої дії та нести за них відповідальність; у них не розвинена звичка до самоаналізу, низький рівень самоповаги, травмована "система навігації по життю", що виявляється в ситуації відповідального вибору.

Для досягнення результатів у процесі формування готовності старших підлітків до самостійного життя Т. Бондаренко, А. Гришко, І. Зверева акцентують увагу на профілактиці асоціальної поведінки та формуванні необхідних навичок і вмінь. Згідно з результатами дослідження Т. Кравченко та І. Трубавіної принципове значення в цьому процесі має виконання вихователями ролі радників, але найчастіше вони відіграють керівну роль, жорстко регламентуючи життя дитини, що негативно позначається на її розвитку та формуванні самостійності. Слід констатувати, що не можна розглядати підготовку до якоїсь окремої сфери самостійного життя чи самовизначення старших підлітків у якійсь конкретній сфері життєдіяльності, оскільки не існує ізольованих механізмів процесу підготовки до самостійного життя. Науково обґрунтоване цілісне відображення готовності до самостійного життя полягає в єдності чотирьох складових: діяльнісно-практичної (сформованість навичок ведення господарства, спілкування, реальної оцінки дійсності, організації дозвілля та планування бюджету), когнітивної (наявність знань щодо сімейних ролей, світу професій, побутових питань, своїх прав та обов'язків), мотиваційної (сформованість установок, ціннісних орієнтацій на сімейну, професійну, соціальну сфери життя), емоційної (наявність позитивних уявлень про майбутнє, свою роль у ньому, уміння виражати власні почуття).

Узагальнення наукових підходів до врахування особливостей становлення старших підлітків з метою їх ефективної підготовки до самостійного життя дозволяє нам зробити висновок про необхідність розробки такої системи соціально-педагогічної підтримки старших підлітків, що дозволить урахувати їх попередній досвід, наявні здібності та ментальні характеристики, особливості їх соціального оточення. Такий комплексний підхід до означеної проблеми дозволить підвищити рівень готовності старших підлітків до самостійного життя за рахунок покращення показників соціальної компетентності, готовності до сімейного життя та професійної готовності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Андреев А. А. Педагогика высшей школы (прикладная педагогика) : учеб. пособ. / А. А. Андреев. – М. : МЭСИ, 2000. – Ч. 2. – 163 с.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. – К., Ірпінь : ВТФ “Перун”, 2005. – 1728 с.
3. Мудрик А. В. Социализация человека как проблема / А. В. Мудрик // Социальная педагогика. – 2005. – №4. – С. 47–57.
4. Сухомлинський В. О. Виховання без покарань / В. О. Сухомлинський // Вибрані твори : [у 5 т.]. – К. : Радянська школа, 1977. – Т. 5. – 1977. – С. 670
5. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис / Э.Эриксон ; [пер. с англ. ; общ. ред. и предисл. Толстых А. В.] – М. : “Прогресс”, 1996, – 344 с.

УДК 37.03

О. В. Лоук,

аспірант

(Уманський державний педагогічний
університет імені Павла Тичини)

РОЗВИВАЛЬНА ФУНКЦІЯ ВИХОВАННЯ: СУЧАСНИЙ ПОГЛЯД

Постановка проблеми. Виклики сучасного інформаційного суспільства орієнтують навчально-виховний процес на становлення особистості, здатної визначати мету своєї діяльності, планувати та добирати адекватні засоби досягнення цілей, здійснювати реалізацію діяльності та нести відповідальність за її наслідки перед собою та перед соціумом, самостійно приймати рішення. Відтак філософія освіти має забезпечити розуміння кожної дитини повноцінною особистістю, суб'єктом власного розвитку, реалізацію принципу максимального розкриття потенційних природних можливостей дитини та створення на цій основі необхідних умов для її становлення як особистості.

Аналіз досліджень та публікацій. Проблема розвитку та виховання особистості була в центрі уваги багатьох вчених минулого, зокрема мислителів епохи Просвітництва Й. Песталоцці, А. Дістервега, Ж.-Ж. Руссо, Г. Сковороди; пізніше – представників наукової думки Нового часу М. Пирогова, Л. Толстого, К. Ушинського. У ХХ столітті означені питання в своїх працях розглядали психологи С. Виготський, Г. Костюк, С. Рубінштейн; педагоги В. Сухомлинський, Ш. Амонашвілі та ін. Сучасні українські вчені І. Бех, О. Савченко, В. Кремень та ін. особливо увагу звертають не на дидактичний аспект освіти, а на розвивальний. У зв'язку з цим В. Кремень зазначає, що “нині, як ніколи раніше, прогресивність будь-якого суспільства визначається рівнем розвитку особистості. Цей самий чинник є головним важелем подальшого прогресу. А розвиток особистості в свою чергу забезпечується освітою” [13, с.2]. За О. Савченко, тенденції розвитку постіндустріального суспільства утверджують у теорії та практиці шкільної освіти наголос на ефективному проектуванні та реалізації розвивального та виховного потенціалу змісту освіти [26, с.103]. Отже, заслуговує на увагу